

ศึกษาเชิงวิเคราะห์อิทธิพลของเพลงธรรมะสู่การบรรลุธรรม
ในคัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถาเรื่องเอรกะปัตตนาคราช*
AN ANALYTICAL STUDY OF INFLUENCE OF DHAMMA SONG LEADING
TO ENLIGHTENMENT FOUND IN ERAKAPATTANAGA OF DHAMMAPADA
COMMENTARY

ไชยอนันต์ บัวบุศย์¹, ชัยชาญ ศรีหาม² และ ธาณี สุวรรณประทีป³

Chai-anan Buabut¹, Chaichan Srihanu² and Thaneer Suwanprateep³

¹⁻³มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย

¹⁻³Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Thailand

Corresponding Author's Email: chaiananbuabut1234@gmail.com

วันที่รับบทความ : 4 กันยายน 2568; วันที่แก้ไขบทความ 8 กันยายน 2568; วันที่ตอบรับบทความ : 10 กันยายน 2568

Received 4 September 2025; Revised 8 September 2025; Accepted 10 September 2025

บทคัดย่อ

บทความวิจัยนี้มีวัตถุประสงค์ 3 ประการ คือ 1) เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาและหลักธรรมสำคัญในคัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถาเรื่องเอรกะปัตตนาคราช 2) เพื่อศึกษาแนวคิดบทเพลงที่มีผลต่อการพัฒนาจิตเพื่อบรรลุธรรม 3) เพื่อวิเคราะห์อิทธิพลของเพลงธรรมะที่นำไปสู่การบรรลุธรรมในคัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถาเรื่องเอรกะปัตตนาคราช เป็นงานวิจัยแบบเชิงคุณภาพ เน้นการวิจัยข้อมูลจากคัมภีร์พระไตรปิฎก อรรถกถา และเอกสารอื่นที่เกี่ยวข้อง โดยวิเคราะห์และรายงานเชิงพรรณนา

ผลการวิจัยพบว่า เรื่องราวเอรกะปัตตนาคราชปรากฏในคัมภีร์พระพุทธานุสาสนาทั้งเถรวาทและมหายาน บุพพกรรมเก่า เอรกะปัตตนาคราชเคยเป็นพระภิกษุในสมัยพระกัสสปพุทธเจ้า

Citation:

*ไชยอนันต์ บัวบุศย์, ชัยชาญ ศรีหาม และ ธาณี สุวรรณประทีป. (2568). ศึกษาเชิงวิเคราะห์อิทธิพลของเพลงธรรมะสู่การบรรลุธรรมในคัมภีร์ธัมมปทัฏฐกถาเรื่องเอรกะปัตตนาคราช. วารสารสหศาสตร์การพัฒนสังคม, 3(5), 546-565.

Chai-anan Buabut, Chaichan Srihanu and Thaneer Suwanprateep. (2025). An Analytical Study Of Influence Of Dhamma Song Leading To Enlightenment Found In Erakapattanaga Of Dhammapada Commentary.

Journal of Interdisciplinary Social Development, 3(5), 546-565;

DOI: <https://doi.org/10.>

Website: <https://so12.tci-thaijo.org/index.php/JISDIADP/>

แต่ทำผิดด้วยการยึดใ้บะไคร้น้ำจันชาดและไม่แสดงอาบัติ จึงเกิดเป็นพญานาคชื่อเอร์กปัตตะ ได้แต่งเพลงขับธรรมะคาถาให้ธิดาขับร้องบนพังกพาน อุตตรมาณพได้ฟังธรรมะจากเพลงขับที่ พระพุทธเจ้าทรงแต่งเพื่อขับตอบเพลงของนางนาค จึงได้ขับเพลงธรรมะตอบเพลงของธิดานาค ด้วยการตรีกตรองธรรมะได้บรรลุธรรม และเอร์กปัตตนาคราชได้อัฏภาพเป็นมาณพไม่ต้องทนทุกข์ในภพนาค หลักธรรมสำคัญคือ ทวาร 6 ได้แก่ อายตนะภายใน-นอก รากะ โอชะ 4 มี กาโมชะ ภาโวชะ ภิภูโฐชะ และอวิโชชะ คนพาลคือผู้ที่ทำชั่วตามกิเลส ขาดสติและสัมมาทิฐิ ส่วนบัณฑิตมีความคิด พุด ทำดี มีปัญญาตามมรรคมีองค์ 8 โยคะ 4 คือ กาม ภพ ภิภู ธิฐิ อริชา คุณค่าวรรณกรรมด้วยคาถาบาลีที่ไพเราะ สะท้อนหลักธรรม และส่งเสริมการปฏิบัติธรรม

บทเพลงธรรมะถือเป็นศิลปะที่ให้ความบันเทิงและพัฒนาจิตใจ ประพันธ์โดยนำธรรมะใส่ทำนองและขับร้องเพื่อนำจิตของผู้ฟังเข้าสู่ศีลธรรม สมาธิ ปัญญา การบรรลุธรรมคือการเจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อรู้แจ้งความจริงคือความเป็นไตรลักษณ์ และอริยสัจ ด้วยญาณทัสสนะประจักษ์แจ้งด้วยตนเอง บรรลุถึงนิพพานโดยการเจริญสติปัฏฐาน 4 มี กายานุปัสสนา เวทนานุปัสสนา จิตตานุปัสสนา ธัมมานุปัสสนา ตามแนวพระสูตรและลำดับวิปัสสนาญาณ มีอานิสงส์สำคัญคือทำให้จิตดำเนินไปด้วยกุศลและบรรลุเป็นพระอริยบุคคล โดยเฉพาะเพลงธรรมะที่ประพันธ์อย่างถูกต้องสละสวยงามมีอิทธิพลต่อการพัฒนาจิตใจในฐานะสื่อกลางให้จิตรู้สภาวะธรรมตามเป็นจริงได้

อิทธิพลของเพลงธรรมะเพื่อการบรรลุธรรมในอรรถกถาธรรมบทเรื่องเอร์กปัตตนาคราช พบว่า เพลงธรรมะแต่งในรูปคาถาปฐยาวัตร ใช้ภาษาบาลีที่เข้าใจง่าย แต่แฝงด้วยหลักธรรมอันลึกซึ้ง รูปแบบคำถาม-ตอบ จนทำให้อุตตรมาณพเจริญวิปัสสนาเข้าสู่ลำดับวิปัสสนาญาณต่าง ๆ จนบรรลุพระโสดาบัน เมื่อวิเคราะห์ตามหลักการเจริญวิปัสสนาตามหลักมหาสติปัฏฐาน 4 แนวทางพระสูตร และลำดับญาณของอุตตรมาณพผู้มีบุญกรรมกับพระพุทธเจ้า ได้รับการสอนธรรมะผ่านเพลงขับที่พระพุทธเจ้าทรงประพันธ์ให้ ด้วยจิตที่จดจ่อในศิลปะและต้องการแก้ปริศนาธรรมที่เกี่ยวข้องกับการตามพิจารณาอายตนะหรือทวารทั้ง 6 มี ตา หู จมูก เป็นต้นจนเห็นแจ้งการเกิด-ดับและน้อมจิตเข้าสู่อริยมรรค รู้แจ้งสภาวะธรรมต่าง ๆ ตามลำดับของวิปัสสนาญาณ 16 ได้บรรลุธรรมชั้นพระโสดาบัน แสดงให้เห็นว่าการฟังเพลงธรรมะหรือขับเพลงธรรมะไม่ได้ขัดขวางต่อการบรรลุธรรมขั้นสูงของพระพุทธศาสนา แต่เป็นสื่อกลางที่มีประสิทธิภาพนำจิตเข้าสู่การเห็นแจ้งในสภาวะธรรม และความหลุดพ้นจากกิเลสได้ด้วย องค์ความรู้ใหม่ที่ได้จากการศึกษาคือ Bs-SRME model ซึ่งสามารถประยุกต์ใช้

คำสำคัญ: เพลงธรรมะ, การบรรลุมรรค, คัมภีร์มัชฌิมาปัฏฐกถา, เอรกปัตตนาคราช

Abstract

This thesis investigated on 3 objectives: 1) to study the history and significant teaching found in Erakapatta Nagaraja story in Dhammapada commentary, 2) to investigate the concept of Dhamma songs, impacting on mental progress of realization, 3) to analyze the influence of Dhamma songs leading to the attainment of Dhamma found in the story of Erakapatta Nagaraja of Dhammapada commentary. It was qualitative research primarily relying on documentary analysis of Tipitaka, commentaries, and other relevant documents, employing a descriptive analytical approach.

Its findings indicated that the story of Erakapatta Nagaraja appears in both Theravada and Mahayana Buddhist scriptures. Due to past karma, Erakapatta Nagaraja, formerly a Bhikkhu during the time of Kassapa Buddha, committed cutting a grass without confessing. Consequently, he was reborn as the Naga king, Erakapatta, composed Dhamma verses for his daughter to sing on his hood. Uttara youngman, upon hearing the Dhamma through the songs composed by the Buddha in response to the Naga princess's singing, proceeded to sing Dhamma songs in reply to the Naga daughter's song. Through contemplation of the Dhamma, Uttara youngman attained enlightenment in final. Erakapatta Nagaraja was liberated from his Naga being and reborn as a human, no longer enduring the suffering of the Naga realm. The virtues found include six sense doors or Āyatana, the four floods or Ogha; Kāmaogha, Bhavaogha, Dittthogha, and Avijjogha. A fool is defined as one who acts wickedly driven by defilements, lacking mindfulness and right view, whereas a wise possesses virtuous thoughts, speech, and actions, guided by wisdom. The four Yogas-sensual desire, becoming, wrong views, and ignorance-are also identified as binding factors. The literary

value of the narrative is enhanced by the beautiful Pali verses, which reflect core Dhamma principles and promote its practice.

Dhamma songs are considered an art form of entertainment and fostering mental progress. Composed by Dhamma with melody and sung expression, they guide the listener's mind towards morality, concentration, and wisdom. The enlightenment is achieved through the cultivation of Vipassanabhavana to realize the truth of the Three Characteristics of Existence and the Four Noble Truths, through direct experience, leading to Nibbana. This is accomplished by practicing Four Satipatthāna: contemplation of the body, feelings, mind, and mental objects, the Sutta's approach and the stages of Vipassanañāṇa. The benefit of the practice is the development of wholesome mind and the attainment of Noble One. Specifically, Dhamma songs, when properly and elegantly composed, profoundly influence mental progress serving as a medium of truly realizing phenomenal reality.

The analysis of the influence of Dhamma songs on realization in the story of Erakapatta Nagaraja in Dhammapad commentary reveals that the Dhamma songs are composed in simple Pali verses called Paṭhyāvata yet embed profound virtue principles. The question-and-answer format of the songs led Uttara through various stages of Vipassanāñāna until he attained Sotāpanna. When analyzed according to Vipassana cultivation as outlined in the Mahasatipatthana discourse and the stages of knowledge of Uttara, whose past karma was intertwined with the Buddha, and received teachings through the Buddha's compositions, his mind, focused on the art and eager to solve the Dhamma puzzles related to observing the six sense bases (e.g., eyes, ears, nose) until he clearly perceived the rise and falls directed his mind towards the Noble Path, realizing various phenomenal realities through the 16 stages of Vipassana-ñāna, thereby attaining the stage of Sotapanna. This demonstrates that listening to or singing Dhamma songs does not impede the attainment in Buddhism, rather, they serve as an

effective medium to guide the mind towards realizing phenomenal reality and achieving liberation from defilements. A new gained knowledge is the Bs-SRME model.

Keywords: Dhamma song, attainment of Dhamma, Dhammapada commentary, Erakapattanaga.

บทนำ

ในปัจจุบันเพลงธรรมะที่ประกอบด้วยดนตรีถือเป็นที่ยินยและนำมาเป็นเครื่องมือในการช่วยผ่อนคลายความคิดฟุ้งซ่าน ส่วนของดนตรีเป็นสิ่งที่ปรากฏเป็นอารมณ์ทางประสาทสัมผัสเพลงถือกำเนิดขึ้นมาพร้อม ๆ กับสังคมมนุษย์ ที่มาจากชีวิตมนุษย์และเป็นผลงานที่สร้างสรรค์โดยน้ำมือมนุษย์ทั้งสิ้น บทเพลงเป็นศิลปะที่แพร่หลายทั่วไปในสังคม (จินตนา ดำรงเลิศ, 2533)

คุณค่าของดนตรีซึ่งเกิดจากแนวคิด ค่านิยมซึ่งเกิดจากจินตนาการส่วนบุคคลและสังคมช่วยกระตุ้นให้จิตวิญญาณ กระตุ้นจริยธรรม ความดีงามในสังคม จึงถือได้ว่าดนตรีเป็นสื่อหรือพาหนะ สำคัญที่จะก่อให้เกิดการพัฒนาด้านจิตใจและสังคม (วิรุณ ตั้งเจริญ, 2546) อ.ศิลป์ พีระศรี ได้กล่าวว่า “โดยหลักการศิลปะมีความมุ่งหมายในทางเกื้อกูลศีลธรรมและยกระดับทางจิตใจเกี่ยวกับความเป็นอยู่ของมวลมนุษยชาติ จุดหมายปลายทางของศิลปินทุก ๆ คน ก็คือต้องการสร้างงานศิลปะที่เกื้อกูลพหุปัญญา และจิตใจของมนุษยชาติ” (ศิลป์ พีระศรี, 2546)

บทเพลงที่ประกอบทำนอง เครื่องดนตรีเป็นภาษาสากลของมนุษยชาติเกิดขึ้นจากธรรมชาติและมนุษย์ได้นำมาดัดแปลงแก้ไขให้ประณีตงดงามไพเราะเมื่อฟังดนตรีแล้วทำให้เกิดความรู้สึกนึกคิดต่าง ๆ นั้นก็เป็นเหตุผลหนึ่งที่ทำให้เราได้ทราบว่ามนุษย์ไม่ว่าจะเป็นชนชาติใด ภาษาใดก็สามารถรับรู้อารมณ์ของดนตรีได้โดยใช้เสียงเป็นสื่อได้เหมือนกันศิลปะดนตรีนี้เกิดขึ้นจากธรรมชาติที่ได้นำมาดัดแปลงแก้ไขให้เกิดความประณีตงดงามและความไพเราะทำให้เกิดความรู้สึกนึกคิดรวมทั้งความรู้สึกทางอารมณ์ต่างๆ เช่น รักโกรธเกลียดกลัวโศกเศร้าหรือดีใจ และสามารถถ่ายทอดความรู้สึกดังกล่าวให้ผู้อื่นรับรู้ได้ (สุกรี เจริญสุข, 2533) ซึ่งจะทำให้ผู้ขับเพลงหรือฟังเพลงที่ประกอบด้วยธรรมะเกิดความอ่อนโยนและนุ่มนวลไปสู่สิ่งที่เป็นกุศล ประหนึ่งว่าได้ฟังธรรมะจนขึ้นจิตนั่นเอง

การใช้ดนตรีในพุทธศาสนาเถรวาทสามารถสร้างความรู้สึกกลมเกลียวจิตใจให้เกิดความศรัทธาและความเลื่อมใสในพระพุทธศาสนา และการใช้ดนตรีในพระพุทธศาสนายังมีส่วนเกี่ยวข้องกับการประกอบในพิธีกรรมทางศาสนา เช่น การบูชา การอุปมาอุปไมยและการสอนธรรม เป็นต้น ทำให้ผู้ศึกษาได้เข้าใจ ในหลักคำสอนเกี่ยวกับดนตรีที่เกี่ยวข้องทางพระพุทธศาสนา และสามารถนำดนตรีไปประยุกต์ใช้กับพิธีกรรม ทางพระพุทธศาสนาได้ (อสิมาภรณ์ มงคลหัว, 2555)

การนำบทธรรมะที่พระพุทธเจ้าเคยสั่งสอนไว้ซึ่งมีเนื้อหาหลักคือการบอกความจริงของโลกและชีวิตที่ประกอบด้วยกิเลสบางครั้งก็เป็นกุศลหรืออกุศลคลเคล้ากันไปซึ่งเป็นเนื้อหาหลักของมนุษย์ที่ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดในสังสารวัฏ และพระองค์ทรงค้นพบหนทางที่จะนำไปสู่การหลุดพ้นจากความทุกข์ ปัญหา ความวุ่นวายของจิตใจ ด้วยพระทัยที่ประกอบด้วยเมตตา กรุณาและพระปัญญาอันบริสุทธิได้ทรงสั่งสอนให้มนุษย์รู้แจ้งความจริงและปฏิบัติให้พ้นทุกข์ดังเช่นพระองค์ การแสดงธรรมก็คือการแสดงความเป็นจริงนั่นเอง การรู้แจ้งความจริงอย่างประจักษ์ด้วยตนเองจึงเป็นเครื่องมือหลักในการเข้าถึงความเป็นพระอรหันต์ และบทเพลงที่ประกอบด้วยธรรมะสามารถนำมาใช้เพื่อสื่อสารธรรมะได้อย่างดี เนื่องจากบางคนมีความอ่อนไหว รับรู้และซาบซึ้งข้อความที่สื่อผ่านทางบทเพลงได้ง่ายและตรงต่องใจให้จดจ่ออยู่กับบทเพลงนั้นสู่จิตใจได้สำนึกได้นาน ดนตรีถือเป็นเครื่องมือยอดเยี่ยมและโดดเด่นในการถ่ายทอดและพัฒนาความรู้สึกและจินตนาการกว่าศิลปะสาขาอื่น เนื่องจากดนตรี เพลง ทำนองเป็นภาษาสากลเชิงอารมณ์ เนื้อเพลงสามารถถ่ายทอดความคิดและเจตคติได้มาก และละเอียดกว่าตามหลักภาษา และยังเป็นที่แพร่หลายได้อย่างรวดเร็วได้ขอบเขตจำกัด เพลงจึงเป็นการรวมเอาศิลปะสาขาต่าง ๆ เข้ามาอยู่ด้วยกันคือทำนอง และวรรณกรรมเพื่อตอบสนองความต้องการและเป้าหมายของแต่ละคน

การใช้บทเพลงเป็นเครื่องมือในการสอนธรรมะของพระพุทธเจ้าปรากฏอยู่ในหลักฐานทางพระพุทธศาสนา ซึ่งพระพุทธเจ้าทรงแต่งเพลงขับให้กับอุตรมาณพเพื่อนำไปขับกับนางธิดาพญานาคเฮอร์กปัตตนาราช เมื่อมานพนำไปร้องขับก็ทำให้มานพได้บรรลุธรรมเป็นพระโสดาบัน ซึ่งการมอง/ฟังดนตรีโดยพระวินัยสำหรับพระสงฆ์เป็นสิ่งที่ไม่น่าส่งเสริม แต่หลักการของพระพุทธศาสนามีเป้าหมายเพื่อให้เกิดจิตใจที่งดงามเบื้องต้นคือ ศีลธรรม จริยธรรม ท่ามกลางคือการมีจิตใจเป็นสมาธิไม่ฟุ้งซ่าน และที่สูงที่สุดคือการบรรลุธรรม ดับอวิชชาและกิเลสทั้งหลาย ซึ่งเป็นเหตุให้เกิดความทุกข์

บทเพลงที่ปรากฏในคัมภีร์ธัมมปัทมสูตรกล่าวถึงเอเรกปัตตนาคราช โดยท่านให้ธิดาของตนเองยื่นพ้อมอยู่บนพังพานแล้วขับเพลงขับธรรมะเชิงปุจฉาว่า ผู้เป็นใหญ่ชื่อว่าเป็นพระราชเป็นต้น และพระพุทธเจ้าได้ทรงแต่งเพลงขับธรรมะให้อุตตรมาณพ จนท่านได้บรรลุธรรม

จากบทเพลงดังกล่าวทำให้อุตตรมาณพฝึกร้องเพลงด้วยความตั้งใจ หมายถึงพิชิตใจของนางธิดานาค จึงได้ครองหลักธรรมที่ปรากฏในบทเพลงธรรมะดังกล่าวอย่างจดจ่อ จนทำให้อุตตรมาณพบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลชั้นโสดาบันในที่สุด ซึ่งนอกจากจะมีเนื้อหาหลักธรรมที่ละเอียดซึ่งเกี่ยวข้องกับหลักการเจริญวิปัสสนาภาวนาแล้ว อิทธิพลของเพลงธรรมะที่สามารถนำจิตเข้าสู่สมาธิและกุศลจิตน่าจะเป็นปัจจัยสำคัญในการทำให้จิตมีกำลัง และความพร้อมที่จะน้อมเข้าสู่ลำดับของวิปัสสนาญาณจนกระทั่งบรรลุถึงพระอริยบุคคลจนพ้นจากทุกข์ได้ แม้ว่าจะมีข้อห้ามสำหรับพระรวมไปถึงการบัญญัติสิกขาบท แก่สามเณร หรือศีลอุโบสถ (ศีล 8) ก็เป็นการบัญญัติโดยมี ลักษณะเพื่อป้องกัน “งดเว้นจากการ พ้อมรำ ขับร้อง บรรเลงดนตรีและดู การละเล่น อันเป็น ข้ำศึกต่อ พรหมจรรย์” (วิ.มท. (ไทย) 4/7/11.) ปรากฏในจุฬศีลว่า “พระสมณโคตม (รวมทั้งพระภิกษุ สงฆ์) ทรงเว้นขาดจากการพ้อมรำ ขับ ร้อง ประโคมดนตรี และดูการละเล่นที่เป็นข้ำศึกแก่กุศล” แต่มีได้หมายความว่า การฟังเพลงทำให้เกิดกิเลสฝ่ายเดียว แต่ยังเป็นเครื่องช่วยทำให้จิตสงบ และทำให้เห็นอารมณ์ของตนเองชัดเจนซึ่งจะเป็นโอกาสในการพัฒนาจิตให้เห็นสภาพไตรลักษณ์เข้าสู่การบรรลุธรรมได้ การบรรลุธรรมแม้ว่าเป็นสิ่งที่ลึกซึ้ง เห็นได้ยาก รู้ตามได้ยาก สงบ ประณีต ไม่เป็นวิสัยแห่งตรรกะ มนุษย์ส่วนมากเรียนรู้ด้วยอภิปินธุในอภิปินธุ เพลิดเพลิน ฐานะอันนี้คือการบรรลุธรรมย่อมเป็นสิ่งที่เห็นได้ยาก กล่าวคือความสงบแห่งสังขารทั้งปวง ความสลัดอุปธิทั้งปวง ความสิ้นตัณหา วิราคะนิโรธ นิพพาน (จํานง ไชยมงคล, 2562) แต่พระองค์ก็ได้หากระบวนการในการเสนอหลักธรรมพระพุทธองค์จนสามารถไขภาษาและกุศโลบายหลากหลายรวมทั้งบทเพลง การขับกล่อม สนทนาเป็นต้นเพื่อสอนให้กลุ่มเป้าหมายที่มีพื้นฐานแตกต่างกันได้รู้แจ้งเห็นจริงดังที่พระพุทธเจ้าได้ประสมมาด้วยความกรุณาอันยิ่งใหญ่

ดังนั้น ผู้วิจัยตั้งสันนิษฐานว่า ผู้ที่จะบรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลต้องผ่านการปฏิบัติทางจิตคือการเจริญวิปัสสนาภาวนาตามลำดับของวิปัสสนาญาณขั้นต่าง ๆ จึงสนใจศึกษาวิเคราะห์ อิทธิพลของเพลงธรรมะที่นำไปสู่การบรรลุธรรมในคัมภีร์ธัมมปัทมสูตรกล่าวถึงเอเรกปัตตนาคราช ซึ่งจะวิเคราะห์หลักธรรมที่ปรากฏบทเพลงที่พระพุทธเจ้าทรงแต่งให้อุตตรมาณพไปฝึกร้องจนทำให้เกิดบรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันได้อย่างไร เพลงขับธรรมะที่มีเนื้อหาและสุนทรียรสของเพลงขับสามารถนำจิตให้เข้าสู่ลำดับของวิปัสสนาญาณได้หรือไม่อย่างไร ซึ่ง

ผลที่ได้จะส่งผลให้เกิดความรู้ว่าการฟังเพลงที่ประกอบด้วยธรรมะก็สามารถนำจิตเข้าสู่การเจริญวิปัสสนาภาวนากระทั่งถึงความพ้นทุกข์ได้ และคาดว่าจากการศึกษาเชิงวิเคราะห์ก็จะได้องค์ความรู้ที่เป็นประโยชน์ต่องานวิชาการด้านพระพุทธศาสนา การพัฒนาจิตของผู้ปฏิบัติธรรม การเจริญวิปัสสนาภาวนา และเป็นประโยชน์ต่อสาธารณชนในอนาคต

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาประวัติความเป็นมาและหลักธรรมสำคัญในคัมภีร์ธัมมปัทมสูตรเรื่องเอรภัตตนาคราช
2. เพื่อศึกษาแนวคิดบทเพลงธรรมะที่มีผลต่อการพัฒนาจิตเพื่อบรรลุธรรม
3. เพื่อวิเคราะห์อิทธิพลของเพลงธรรมะที่นำไปสู่การบรรลุธรรมในคัมภีร์ธัมมปัทมสูตรเรื่องเอรภัตตนาคราช

วิธีดำเนินการวิจัย

การศึกษาวิจัย เรื่อง ศึกษาเชิงวิเคราะห์อิทธิพลของเพลงธรรมะสู่การบรรลุธรรมในคัมภีร์ธัมมปัทมสูตรเรื่องเอรภัตตนาคราช ผู้วิจัยได้ดำเนินการตามขั้นตอน ดังนี้

การศึกษาวิจัยในครั้งนี้แบ่งออกเป็น 2 ส่วนใหญ่ดังนี้

1) การศึกษาทางเอกสารชั้นปฐมภูมิ (Documentary Research) คัมภีร์พระไตรปิฎกและเอกสารอรรถกถาเรื่องเอรภัตตนาคราช ซึ่งนำมาจากพระไตรปิฎก ภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ชั้นทุติยภูมิได้แก่หนังสืออรรถกถา ฎีกา อนุฎีกา หนังสือวิชาการอื่น ๆ และเอกสารงานวิจัยที่เกี่ยวข้องสำหรับข้อมูลเบื้องต้นของเพลงขับธรรมะในเรื่องเอรภัตตนาคราช

2) ส่วนประเด็นด้านเพลงขับธรรมะใช้เอกสารงานวิจัย ตำราด้านทฤษฎีดนตรีสุนทรียะ อิทธิพลทางด้านสมองของดนตรีซึ่งนำไปสู่การพัฒนาจิต เพื่อนำมาวิเคราะห์อิทธิพลของเพลงขับธรรมะนำไปสู่การพัฒนาจิตกระทั่งการบรรลุธรรมในทางพระพุทธศาสนา

การวิเคราะห์ข้อมูล

ผู้วิจัยได้วิเคราะห์อิทธิพลของเพลงธรรมะที่ปรากฏในอรรถกถาธรรมบทเรื่องเอรภัตตนาคราชซึ่งส่งผลให้อุตตรมาณพได้บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลชั้นพระโสดาบันโดย

ตามลำดับของการปฏิบัติธรรมผ่านเจริญวิปัสสนาภาวนาด้วยการฟังเพลงขับธรรมและการตริตรองพิจารณาเนื้อหาของธรรมะตามที่ปรากฏในบทเพลง โดยมีประเด็นวิจัยดังนี้

1. วิเคราะห์เพลงธรรมะที่นำไปสู่การบรรลุธรรมตามหลักมหาสติปัฏฐาน
2. วิเคราะห์เพลงธรรมะที่นำไปสู่การบรรลุธรรมตามแนวทางพระสูตร
3. วิเคราะห์เพลงธรรมะที่นำไปสู่การบรรลุธรรมตามลำดับวิปัสสนาญาณ

ผลการวิจัย

การวิจัย เรื่อง ศึกษาเชิงวิเคราะห์อิทธิพลของเพลงธรรมะสู่การบรรลุธรรมในคัมภีร์ธัมมปัทฏฐกถาเรื่องเอรภัตตนาคราช สรุปผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์ ดังนี้

ผลจากการศึกษาทั้งเอกสารและการวิเคราะห์เนื้อหาของเพลงขับธรรมะในเรื่องเอรภัตตนาคราชในคัมภีร์ธัมมปัทฏฐกถา มีผลสรุปดังนี้

1. ประวัติความเป็นมาและหลักธรรมสำคัญของธรรมบทเรื่องเอรภัตตนาคราช
วรรณกรรมเรื่องเอรภัตตนาคราชปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาทั้งฝ่ายเถรวาทและมหายาน อาทิ อรรถกถาธรรมบท มหาวิสตุ พระวินยมติสาสะกะ และพุทธจรีตสังครหะ โดยมีเนื้อหาคล้ายคลึงกัน แบ่งเป็น 4 เหตุการณ์หลักคือ 1) บุพกรรมของนาคราช ซึ่งเคยเป็นภิกษุในสมัยพระกัสสปพุทธเจ้า แต่ทำผิดด้วยการยึดใบตะไคร้น้ำจืดและไม่เคยแสดงอาบัติ เกิดเป็นนาคชื่อเอรภัตตะ 2) นาคราชแต่งเพลงขับธรรมะเป็นรูปคาถา โดยให้ธิดาที่ขบถองบนพังพาน 3) มาณพชื้ออดตระได้ฟังธรรมะจากเพลงขับที่พระพุทธเจ้าแต่งเพื่อขับตบเพลงของนางนาค และ 4) มาณพเพลงธรรมะตอบไปขับตบเพลงของนางนาคธิดาของเอรภัตตนาคราช ซึ่งนำไปสู่การเข้าเฝ้าพระพุทธเจ้า คัมภีร์ระบุว่าเหตุการณ์นี้มีผู้บรรลุธรรมจำนวนมาก และเอรภัตตนาคราชได้รับคำพยากรณ์ว่าจะพ้นจากอภัพนาคนิยยุคพระเมตไตรยพุทธเจ้า ส่วนอดตระบรรลุเป็นพระอริยบุคคลชั้นพระโสดาบัน อรรถกถาธรรมบทในบาลีเล่าถึงเหตุการณ์นี้อย่างละเอียด โดยพระพุทธเจ้าประทับที่เมืองพาราณสี ทรงเน้นความยากของการได้อภัพมนุษย์และการพบพระธรรม

หลักธรรมสำคัญที่ปรากฏในเพลงขับธรรมะเรื่องเอรภัตตนาคราชประกอบด้วย 1) ทวาร 6 หมายถึงประตูรับรู้ 6 ทาง คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ ซึ่งเป็นอายตนะที่เชื่อมโยงกับอารมณ์ภายนอก คือ รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ อัมมารมณ กับอายตนะภายใน ซึ่งเป็นที่เกิดของบุญ-บาปและสังสารวัฏ หากควบคุมได้ด้วยสติและวิปัสสนา จะนำไปสู่การหลุดพ้น 2) ราก

ธรรม (ธฺลี) เปรียบวาระเป็น ธฺลี ที่ครอบงำจิตผ่านอายตนะ 6 ซึ่งจัดเป็นอกุศลมูล โดยมีโลภะ โทสะ และโมหะ ซึ่งเป็นสาเหตุทำให้ติดในกามและสังสารวัฏ ผู้มีราคะจิตมักเพิลิตเพิลินในอารมณ์และขาดการพิจารณาไตรลักษณ์ (3) โอะมะ 4 ซึ่งหมายถึงห้วงน้ำใหญ่ 4 ประการ ได้แก่ กามโอะมะ (กาม) ภโวมะ (ภพ), ทิฏฐโอะมะ (ทิฏฐิผิด) อวิชโอะมะ (ความไม่รู้ในอริยสัจ 4) เป็นกิเลสที่พัดพาสัตว์ให้จมในทุกข์ การข้ามพ้นต้องใช้มรรค 8 และสติ (4) คนพาลและบัณฑิต คนพาลคือผู้ตามกิเลส คิด พูด ทำชั่ว เรียกว่าทุจริต 3 มักเป็นคนขาดสติและสมาธิทวิธิ ส่วนบัณฑิตมีธรรมตรงกันข้ามกับคนพาลคือมีความคิด-พูด-ทำดี (สุจริต) มีปัญญาและดำเนินชีวิตตามหลักอริยมรรค 8 นำไปสู่การหลุดพ้น (5) โยคะ 4 คือ ธรรมที่ผูกสัตว์ไว้ในภพ คือ กาม ภพ ทิฏฐิ อวิชชา ซึ่งกิเลสเหล่านี้ต้องละด้วยมรรค 8 เพื่อความเกษมจากทุกข์

อานิสงส์จากการสอนเพลงขับของพระพุทธเจ้าที่มีผลต่อ (1) เอรกปัตตนาคราช คือ ได้ฟังธรรม บรรเทาทุกข์ 5 ประการของนาค คือทุกข์ที่เกิดจากการปฏิสนธิ ลอกคราบ หลับ เสพ เมถุน จูติ และมีโอกาสเกิดเป็นมนุษย์ในอนาคตเพื่อบรรลุธรรม (2) อานิสงส์ต่ออุตตฺรมาณพ เป็นสื่อกลางเผยแผ่ธรรมผ่านเพลงขับ สร้างศรัทธาให้ผู้อื่น และบรรลุโสดาปัตติผลจากการตรึกธรรมในคาถาที่เป็นเพลงขับธรรมะ (3) อานิสงส์ต่อพระพุทธศาสนา คือ เพิ่มคุณค่าวรรณกรรมด้วยคาถาบาลีที่ไพเราะ สะท้อนหลักธรรมเรื่องทวาร 6 โอะมะ เป็นต้น (4) ส่งเสริมการปฏิบัติธรรม และยืนยันความเชื่อเรื่องภพภูมิและการเวียนว่ายตายตามกรรม

เรื่องเอรกปัตตนาคราชแสดงถึงประวัติศาสตร์และหลักธรรมอันลึกซึ้งในพระพุทธศาสนา ผ่านการเล่าเรื่องที่ผสมผสานวรรณศิลป์และคติธรรม เน้นความสำคัญของการควบคุมทวาร 6 การละกิเลส คือ โอะมะ โยคะ และการพัฒนาจิตสู่ความเป็นพระอริยบุคคล การได้เกิดเป็นมนุษย์ ได้ฟังธรรมและปฏิบัติธรรมเป็นสิ่งที่หาได้ยาก การดำเนินชีวิตจึงไม่ควรประมาท

2. บทเพลงขับธรรมะที่มีผลต่อการเจริญวิปัสสนาภาวนาเพื่อบรรลุธรรม

เพลงถือเป็นศิลปะที่ให้ความบันเทิงและพัฒนาจิตใจ คำว่า เพลง มาจากภาษาบาลี คีตะ หมายถึง การร้องเพลงหรือเสียงที่เปล่งออกมา มีรากศัพท์จาก คี (ส่งเสียง) และพัฒนามาเป็นการขับร้องที่สื่ออารมณ์และความหมาย เพลงประกอบด้วยเนื้อร้องและทำนองที่นำสารเข้าสู่จิตใจในระดับลึก เพลงคือสำเนียงขับร้องที่มีระบบระเบียบ ประกอบด้วยทำนอง จังหวะ และเนื้อร้อง (ถ้ามี) มีบทบาทในเชิงดนตรี ศิลปะ และสังคม โดยสะท้อนวัฒนธรรมและอารมณ์ของมนุษย์ ประเภทของเพลงมีหลากหลาย เช่น บ๊อป ร็อก ฟังก์ชัน แจ๊ส ฯลฯ และแบ่งตามเนื้อหา

ได้ 15 ประเภท เช่น เพลงปลุกใจ เพลงสอนใจ เพลงสะท้อนสังคม เป็นต้น คุณสมบัติของเพลงประกอบด้วยระดับเสียง ความดัง-ค่อย สีสันทันของเสียง และจังหวะ ซึ่งส่งผลต่ออารมณ์และจิตใจ ประโยชน์ของเพลงรวมถึงการสร้างความสุข ผ่อนคลาย ลดความเครียด และช่วยจัดการความเจ็บปวด ดังงานวิจัยที่ระบุว่าเพลงช่วยลดอาการปวดเรื้อรังและซึมเศร้า

เพลงธรรมะคือคำประพันธ์ธรรมะมาใส่ทำนองและขับออกมาเป็นเพลงเพื่อนำจิตของผู้ฟังให้เข้าสู่ความงามทางด้านศีลธรรม การปฏิบัติธรรมและการรู้แจ้งสัจธรรม เป็นสื่อที่ถ่ายทอดหลักธรรมคำสอนของพระพุทธศาสนาเพื่อพัฒนาจิตให้สงบและบรรลुธรรม มงคลประกอบคือเนื้อหาที่อิงพุทธธรรมและทำนองที่ช่วยให้เข้าถึงคำสอนได้ง่าย แบ่งได้ 6 ประเภท เช่น เพลงสวดมนต์ เพลงบรรยายธรรม เพลงปฏิบัติธรรม และเพลงธรรมะประยุกต์ที่ผสมผสานกับดนตรีสมัยใหม่ ความเป็นมาของเพลงธรรมะเริ่มตั้งแต่สมัยพุทธกาล เช่น การที่พระอินทร์ตีพิณถวายพระโพธิสัตว์ แสดงถึงพลังของดนตรีในการนำจิตสู่ธรรม พระพุทธเจ้าทรงได้แต่งเพลงธรรมะให้อุตตรมาณพขบจนได้บรรลุเป็นพระอริยบุคคล ต่อมาได้มีการนำธรรมะมาจัดเป็นบทสวดมนต์เพื่อใช้ในงานวัฒนธรรม ประเพณีต่าง ๆ คุณค่าของเพลงธรรมะมี 2 ด้านหลัก คือ (1) การสร้างวัฒนธรรม โดยสอดแทรกหลักธรรม เช่น กรรม บาป-บุญ เข้าในเพลงพื้นบ้าน และ (2) การเป็นเครื่องมือปฏิบัติธรรม ช่วยกล่อมเกลาจิตให้เกิดสติและสงบ ตัวอย่างเช่น กรณีเจ้าชายสิทธัตถะที่ได้แนวคิดจากการฟังพิณ นำไปสู่การค้นพบทางสายกลาง ดนตรีจึงเป็นสื่อที่เชื่อมโยงจิตสู่การบรรลุธรรมได้

การบรรลุธรรมคือการเข้าถึงความจริงแท้ด้วยญาณทัสสนะประจักษ์แจ้งด้วยตนเอง โดยเห็นไตรลักษณ์ คือ ความเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และอริยสัจ 4 ผ่านการพัฒนาจิตด้วย อริยมรรคมีองค์ 8 ประกอบด้วย สัมมาทิฐิ (เห็นชอบ) สัมมาสังกัปปะ (ดำริชอบ) ไปจนถึง สัมมาสมาธิ (สมาธิชอบ) เป้าหมายคือการเป็นพระอริยบุคคล เช่น โสดาบัน อรหัต โดยมรรค ธรรมช่วย เช่น สติปัฏฐาน 4 สัมมัปปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 และ อริยมรรคมีองค์ 8 เรียกว่า โพธิปักขิยธรรม โดยการอาศัยการฟัง การสอน การพิจารณา การสาธยาย และการเจริญสมาธินิมิต วิธีการเจริญสมาธินิมิตจึงเป็นวิธีที่คนสมัยนี้นำมาใช้การเจริญปฏิบัติธรรมเพื่อการบรรลุธรรม โดยมีธรรมเป็นเครื่องสนับสนุนเรียกว่า โพธิปักขิยธรรม 37 ประการมี สติปัฏฐาน 4 สัมมัปปธาน 4 อิทธิบาท 4 อินทรีย์ 5 พละ 5 โพชฌงค์ 7 มรรค 8

การเจริญวิปัสสนาเพื่อบรรลุมรรคผล พระพุทธเจ้าทรงเน้นให้เริ่มต้นด้วยการทำกุศล ธรรมให้หมดจด โดยมีศีลและสมาธิเป็นเบื้องต้น วิปัสสนาและมรรคเป็นท่ามกลาง และผลกับพระนิพพานเป็นที่สุดแห่งศาสนา โดยให้เจริญสติปัฏฐาน 4 ประการ และใช้อังคระธรรม 3

ประการ ซึ่งเป็นการรวมมรรคมงคล 8 เข้าด้วยกัน ได้แก่ อาตาปี สติมาคือการมีสติกำหนดรู้เท่าทันการเกิด-ดับของนามรูปตลอดเวลา เพื่อให้เห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง และทำลายอภิชฌาและโทมนัสในโลก และสัมปชาโน คือการมีความรู้ตัวถึงพร้อมด้วยปัญญาหยั่งเห็นสภาวะธรรมตามความเป็นจริง แม้จะมี 4 แนวทางปฏิบัติ แต่พระพุทธเจ้าทรงแสดงหลักการเจริญวิปัสสนาเพื่อพัฒนาจิตสู่มรรคผลนิพพานคือ

- 1) การตัดปليโพธ คือขจัดความกังวล 10 ประการ ได้แก่ เรื่องที่อยู่ ตระกูล เป็นต้น
- 2) ลงมือเจริญสมถกรรมฐานมี 40 อย่าง เช่น กสิณ อสุภะ 10 อนุสติ 10 เป็นต้นเพื่อทำฌานก่อให้เกิดสมาธิและจิตสงบ เป็นสัมมาสมาธิ อันเป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนาต่อไป ซึ่งแบ่งเป็น 4 ขั้น คือปฐมฌาน ทุตติยฌาน ตติยฌาน จตุตถฌาน
- 3) เริ่มต้นเจริญวิปัสสนาภาวนาตามหลักมหาสติปัฏฐาน 4 ประกอบด้วยองค์กรรมฐาน 21 ข้อย่อย เพื่อให้เกิดความรู้แจ้งเห็นประจักษ์ในรูปนามตามพระไตรลักษณ์ (อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา) คือ 1) กายานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การตามดูอาการของกาย เช่น อิริยาบถย่อย การเคลื่อนไหวต่าง ๆ ด้วยสติและสัมปชัญญะ เพื่อให้เห็นความจริงของรูปนามที่ปรากฏขึ้นและดับไป 2) เวทนานุปัสสนาสติปัฏฐาน คือ การกำหนดรู้เท่าทันอาการของเวทนา ประกอบด้วยสุข ทุกข์ ไม่สุขไม่ทุกข์ ทั้งทางกายและใจ เมื่อเวทนาเกิดขึ้นหรือเสื่อมไป เพื่อไม่ให้ยึดมั่นถือมั่น 3) จิตตานุปัสสนาสติปัฏฐานคือ การตั้งสติกำหนดพิจารณาจิตและอาการของจิต เช่น มีราคะ โทสะ โมหะ หรือไม่มี เพื่อให้เห็นความเกิดดับของจิต และเกิดปัญญารู้แจ้งในความไม่เที่ยงของจิตและ 4) ธัมมานุปัสสนาสติปัฏฐานคือ การใช้สติกำหนดพิจารณาธัมมามรณ 5 ประการ ได้แก่ 1) นิรวรณ 5 ประกอบด้วย กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิจิกิฉา เมื่อนิรวรณเกิดขึ้นหรือดับไป ก็ให้รู้เท่าทัน 2) ชันธ 5 คือ การกำหนดรู้รูปขันธ์ เวทนาขันธ์ สัญญาขันธ์ สังขารขันธ์ วิญญาณขันธ์ โดยเห็นความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป เพื่อให้เห็นไตรลักษณ์ 3) อายตนะ 12 คือ การกำหนดรู้ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ และอารมณ์ของแต่ละอายตนะ (รูป เสียง กลิ่น รส โผฏฐัพพะ ธรรมารมณ์) รวมถึงสังโยชน์ที่เกิดขึ้นและดับไป เพื่อละความยึดมั่นถือมั่น 4) โพชฌงค์ 7 คือ การกำหนดรู้สภาวะของธรรมที่เป็นองค์ประกอบแห่งการตรัสรู้ ประกอบด้วย สติ ธัมมวิจยะ วิริยะ ปิติ ปัสสัทธิ สมาธิ อุเบกขา เพื่อให้จิตหลุดพ้นจากอาสวะ 5) อริยสัจ 4 คือ การกำหนดรู้ความจริงอันประเสริฐ ได้แก่ ทุกข์ ทุกขสมุทัย ทุกขนิโรธ การ

ลำดับการพัฒนาจิตสู่การบรรลุธรรม โดยเน้นวิปัสสนาญาณตามแนวพระสูตรและคัมภีร์อรรถกถาจารย์ ตามแนวพระสูตรยกตัวอย่างใน สามัญญผลสูตรซึ่งแสดงผลแห่งความ

เป็นสมณะ 3 ระดับ โดยเริ่มจากการที่พระเจ้าอชาตศัตรูไม่ทรงพอพระทัยในคำสอนของครูทั้ง 6 ลัทธิ ว่ายังติดในข่ายคือความคิดหรือมิจฉาทิฐิ จากนั้นพระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงผลที่แท้จริงของการเป็นสมณะ ระดับที่ 1 ยกระดับจากฐานะเดิม คือการที่ผู้บวชไม่ว่าจะมาจากชนชั้นใด ก็ได้รับการเคารพยกย่องจากสังคม โดยต้องปฏิบัติคือ บวชเพื่อกำจัดทุกข์และทำให้แจ้งพระนิพพาน สำรวมระวังในพระปาติโมกข์ มองเห็นภัยในโทษแม้เล็กน้อย มีอาชีพรสสุตคือ ดำรงชีพด้วยการบิณฑบาต และมีความถึงพร้อมด้วยศีลคือ ทั้งจูลศีล มัชฌิมศีล และมหาศีล ระดับที่ 2 อบรมจิตใจสู่ฌานสมาบัติ ประกอบด้วย ผู้บวชขอบรมจิตให้สงบประณีตจนบรรลุฌาน 1-4 ซึ่งทำให้ละกิเลสอย่างกลาง (นิวรณ์) ได้ โดยมีข้อปฏิบัติคือ 1) สำรวมอินทรียมัถระวังการรับรู้ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ 2) ประกอบด้วยสติสัมปชัญญะ ไม่ปล่อยใจเลื่อนลอย 3) เป็นผู้สันโดษ พอใจในปัจจัยตามมีตามได้ 4) ละนิวรณ์ 5 คือ กามฉันทะ พยาบาท ถีนมิทธะ อุทธัจจกุกกุจจะ วิวิกิจฉา และเข้าถึงฌานสมาบัติ ระดับที่ 3 บรรลुวิชา 8 คือ ผู้บวชสามารถเข้าถึงคุณธรรมขั้นสูงอันประณีตยิ่งขึ้นไป ได้แก่ 1) วิปัสสนาญาณ คือ ญาณรู้เห็นตามความเป็นจริง 2) มโนมยทธิญาณ คือ เนรมิตกายที่เกิดจากใจ 3) อิทธิวิธีญาณ คือ การแสดงฤทธิ์ได้หลายอย่าง 4) ทิพโสตธาตุญาณ คือ ได้ยินเสียงด้วยหูทิพย์ 5) เจโตปริยญาณ คือ ความสามารถในการกำหนดรู้จิตผู้อื่น 6) ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ คือ ระลึกชาติก่อนได้ 7) จุตูปปาตญาณ คือ เห็นการจุติและเกิดของสัตว์ ซึ่งจัดเข้าอยู่ในวิปัสสนุกิเลส และสุดท้ายคือ 7) อาสวักขยญาณ คือ ญาณที่ทำอาสวกิเลสให้สิ้นจืดเข้าไปในลำดับของอุทยัพพญาณ ถึง ปัจจเวกขณญาณ

หลังพุทธปรินิพพาน พระสังคีตยเถรอาจารย์และพระพุทธโฆสาจารย์ได้จัดระบบวิปัสสนาญาณให้ละเอียดขึ้น โดยเชื่อมโยงการรู้แจ้งขั้น 5 ด้วยไตรลักษณ์ คือ อนิจจัง ทุกขัง อนัตตา และวิสุทธิ 7 ประการ เกิดเป็นวิปัสสนาญาณ 9 และวิปัสสนาญาณ 16 ขั้น ซึ่งแสดงพัฒนาการของญาณตั้งแต่เริ่มต้นจนบรรลุมรรคผล โดยมีญาณสำคัญ เช่น นามรูปปริจเฉทญาณ (แยกนามรูป) อุทยัพพยานุสสนาญาณ (เห็นความเกิด-ดับ) ภังคานุสสนาญาณ (เห็นความดับ) ภูตูปภูตญาณ (เห็นนามรูปเป็นภัย) สังขารุเบกขาญาณ (วางเฉยต่อสังขาร) มัคคญาณ (ญาณในอริยมรรค) ผลญาณ (ญาณอริยผล) และปัจจเวกขณญาณ (พิจารณาทบทวน)

การเจริญวิปัสสนาภาวนามีอานิสงส์สำคัญคือ ทำให้จิตเป็นกุศลและนำไปสู่การบรรลุอรหัตตผล หรืออย่างน้อยก็เป็นพระอนาคามี พระสกทาคามี หรือพระโสดาบัน ซึ่งเป็นการถึงความบริสุทธิ์ การล่วงพ้นความเศร้าโศก ความคร่ำครวญ การดับทุกข์และโทมนัส และการทำให้แจ้งพระนิพพาน แม้ยังไม่บรรลุมรรคผลในปัจจุบัน ผู้ปฏิบัติก็ยังได้รับประโยชน์อย่างมากต่อสุขภาพกายใจ มีความสงบ ร่มเย็น และมั่นคงในศีลธรรมในชีวิตประจำวัน

บทเพลง โดยเฉพาะเพลงธรรมะ มีอิทธิพลต่อการพัฒนาจิตใจโดยเป็นสื่อที่เข้าถึงอารมณ์และสติเพื่อเจริญสติปัฏฐาน 4 คือ กาย เวทนา จิต ธรรม เพื่อให้เกิดปัญญาญาณรู้เห็นการเกิด-ดับของรูปนามจนกระทั่งเข้าสู่ลำดับของวิปัสสนาญาณเข้าสู่อริยมรรค ผล อานิสงส์คือการบรรลุมรรคผล หรืออย่างน้อยได้จิตสงบและศีลธรรมมั่นคง ช่วยกล่อมเกลাজิตให้สงบและนำไปสู่การบรรลุธรรมตามหลักเถรวาท เพลงธรรมะผสมผสานศิลปะกับคำสอน ส่งเสริมวัฒนธรรมและการปฏิบัติธรรม การบรรลุธรรมต้องอาศัยการเจริญสติและวิปัสสนา โดยมีเพลงเป็นเครื่องมือสนับสนุน

3. อิทธิพลของเพลงธรรมะเพื่อการบรรลุธรรมในอรรถกถาธรรมบทเรื่องเอเรกปัตตนาคราช การศึกษาเรื่องเพลงธรรมะที่นำไปสู่การบรรลุธรรมตามแนวทางของมหาสติปัฏฐานสูตร วิธีการในพระสูตร และลำดับของวิปัสสนาญาณ ลักษณะสำคัญของเพลงธรรมะในเรื่องเอเรกปัตตนาคราชเป็นบทประพันธ์ส่วนใหญ่แต่งในรูปคาถาปฐยาวัตรและอนุสสุภา ซึ่งใช้ภาษาบาลีที่เข้าใจง่าย แต่สามารถสื่อหลักธรรมอันลึกซึ้งได้ ช่วยให้ผู้ฟังจดจ่ออยู่กับปัจจุบัน ตัวอย่างเช่น บทที่กล่าวถึงความยากในการเกิดเป็นมนุษย์ การได้มีชีวิต การได้ฟังธรรม และการอุบัติขึ้นของพระพุทธเจ้า มีการเปรียบเทียบความทุกข์ของพญานาคกับผลของกรรมในอดีตและความไม่เที่ยงของสรรพสิ่ง นอกจากนี้ยังเปรียบเทียบจิตที่เศร้าหมองด้วยกิเลสเสมือนพระราชามีผู้เฝ้าบนศิริระ และกิเลสเสมือนกระแสน้ำท่วม (โอชะ) โครงสร้างเรื่องราวมีการจัดวางแบบธรรมสนทนา โดยเริ่มต้นด้วยคำถามจากเพลงของจิตานาค ตามมาด้วยพระดำรัสตอบของพระพุทธเจ้าที่ให้ความหมายเชิงสัญลักษณ์และคำจำกัดความที่ชัดเจน รูปแบบคำถาม-ตอบนี้ ควบคู่ไปกับความโน้มเอียงทางศิลปะและการใคร่ครวญอย่างตั้งใจของอุตตรมานพ ได้นำพาจิตของท่านผ่านญาณวิปัสสนาต่างๆ จนบรรลุพระโสดาบัน เพลงธรรมะในเรื่องเอเรกปัตตนาคราชมียุคค่าทางวรรณกรรมในฐานะคำสอนด้านศีลธรรม และส่งเสริมความเข้าใจในคุณธรรม โดยเฉพาะอย่างยิ่งในเรื่องกฎแห่งกรรมและความทุกข์ที่มีอยู่ในสังสารวัฏ เรื่องราวนี้ทำหน้าที่เป็นเครื่องเตือนใจให้ใช้ชีวิตอย่างไม่ประมาท และเน้นย้ำถึงความยากลำบากในการได้อัตภาพเป็นมนุษย์ การมีชีวิตที่มั่นคง การได้ฟังธรรม และการอุบัติขึ้นของพระพุทธเจ้า

การวิเคราะห์เพลงธรรมะในอรรถกถาธรรมบทเรื่องเอเรกปัตตนาคราช แสดงให้เห็นอิทธิพลต่อการบรรลุธรรมของอุตตรมานพตามหลักมหาสติปัฏฐาน 4 และแนวทางพระสูตรงานวิจัยนี้เน้นย้ำว่าการปฏิบัติธรรมตามหลักมหาสติปัฏฐาน 4 เป็นหนทางสู่มรรคผลนิพพาน โดยการรู้เห็นรูปนามตามความเป็นจริงว่าเป็นอนิจจัง ทุกขัง อนัตตา โดยมีกระบวนการ

วิปัสสนาภาวนาตามหลักสติปัฏฐาน 4 ได้แก่ 1) กายานุปัสสนา คือการตามรู้สภาพความเป็นจริงของอายตนะภายนอก-ภายในที่เกิด-ดับตลอดเวลา 2) เวทนानุปัสสนา คือ การตามรู้สุข-ทุกข์ หรืออุเบกขาเวทนาทางจิต 3) จิตตานุปัสสนาคือการตามรู้ภาวะจิตที่เป็นกุศลหรืออกุศล การยินดีในสายเกิดเป็นสมุทัยและการน้อมจิตเข้าหาความดับเป็นนิโรธวาร คือการดับการเกิดทุกข์ และ 4) ธัมมานุปัสสนาคือ การตามรู้ธรรมชาติโดยรวมที่เกิดขึ้นกับจิตคือความที่จิตกำหนดรู้นิรณัน ชันธ ธาตุ น้อมลงสู่ไตรลักษณ์

อุตตฺรมาณพผู้มีพื้นฐานชอบการศึกษาและมีบุพกรรมกับพระพุทธเจ้า ได้รับการสอนธรรมะผ่านเพลงขับที่พระพุทธเจ้าทรงประพันธ์ให้ ด้วยจิตที่จดจ่อในศิลปะและความปรารถนาในการแก้ปริศนาธรรม ทำให้ท่านพิจารณาเนื้อหาธรรมะอย่างต่อเนื่อง ซึ่งนำไปสู่การเจริญวิปัสสนาตามลำดับคือ ช่วงแรก ตอนที่ฟังเพลงขับจากจากจิตตานาค จิตของอุตตฺรมาณพยังติดอยู่กับความสงสัย (นิรณัน) เป็นภาวะปุณฺณทวํไปที่ต้องการทรัพย์และธิดานาคเป็นภรรยา ช่วงพระพุทธเจ้าทรงตรัสถามให้ความหวังและทรงแต่งเพลงขับตอบ (บทแรก) ให้อุตตฺรมาณพ เมื่อฟังเพลงที่เปรียบ “พระราชาในทวาร 6” กับใจ และ “ธูลีบนพระเศียร” กับ “ความกำหนด” เขาเริ่มพิจารณาตามรู้อารมณ์ทางอายตนะ 6 (กายานุปัสสนา) รู้เท่าทันเวทนาที่เกิดจากการสัมผัสของอายตนะภายใน-นอก (เวทนานุปัสสนา) และภาวะจิตที่ปรุงแต่งซึ่งเกิดจากการสัมผัสทางอายตนะทั้ง 12 นั้นจัดเป็นจิตตานุปัสสนา โดยมีความเพียร มีสติเห็นเกิด-ดับของนามรูป และเริ่มไม่ยึดติดในอายตนะ นำไปสู่ปัญญาญาณขั้นต้น คือนามรูปปริเฉทญาณและ นามรูปปัจจัยปริคคญาณ ช่วงพระพุทธเจ้าตอบ (บทหลัง): เมื่อเพลงเปรียบ “คนพาลถูกโอฆะพัดไป” และ “บัณฑิตบรรเทาด้วยสัมมาปธาน” ท่านเข้าใจโทษของกิเลสและเห็นความสำคัญของความเพียร น้อมจิตพิจารณานิรณันและธรรมโดยรวมซึ่งจัดเป็นลำดับของธัมมานุปัสสนา จนจิตรวมเป็นหนึ่ง เห็นไตรลักษณ์ และบรรลุวิปัสสนาญาณขั้นสูง เริ่มตั้งแต่อุทยัพพญาณ ภังคญาณ ฯลฯ) นำไปสู่การเข้าถึงมรรคญาณและบรรลุธรรมเป็นพระโสดาบันในที่สุด

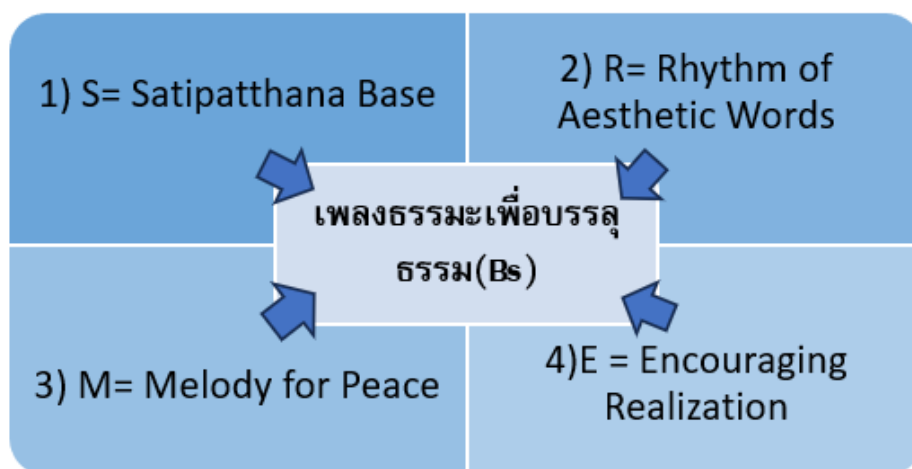
การบรรลุธรรมของอุตตฺรมาณพยังสะท้อนแนวทางการบรรลุธรรมตามพระสูตร ซึ่งมีปัจจัยหลายประการ เช่น การฟังธรรม ที่ตรงกับพื้นฐานการเจริญวิปัสสนา การแสดงธรรม และการตรีกตรองธรรม โดยเริ่มจากการปรับจิตให้เป็นสัมมาทิฐิ น้อมจิตเข้ามาเห็นคุณ โทษ ความเกิด-ดับของความคิดของตนเอง มีปกติด้วยศีล สारวมอินทริยสังวร มีสติสัมปชัญญะ มีความสันโดษ ละนิรณันและยกจิตขึ้นสู่การเจริญวิปัสสนาภาวนา ตามลำดับของวิชา 8 เห็นความเกิด-ดับของวิปัสสนูปกิเลส ซึ่งปรากฏในมโนมยิทธิญาณ อิทธิวิธิญาณ ทิพพโสดญาณ เจโตปริย

ญาณ ปุพเพนิวาสานุสติญาณ ทิพพจักขุญาณ และอาสวักขยญาณซึ่งเข้าสู่ลำดับของวิปัสสนาญาณแต่ตั้งแต่อุทยัพพญาณกระทั่งถึงมรรคญาณ ผลญาณและปัจจุเวกชนญาณ

การบรรลุธรรมของอุตตรมาณพผ่านการวิเคราะห์ตามลำดับของวิปัสสนาญาณพบว่าเมื่ออุตตรมาณพได้ฟังบทเพลงธรรมะจากพระพุทธเจ้า จิตของเขาได้ตรึงตามความหมายนำไปสู่การรู้แจ้งสภาวะธรรมต่าง ๆ ตามลำดับของวิปัสสนาญาณ 16 ขั้น เริ่มจากการรับรู้ความเป็นจริงของอารมณ์ผ่านทวารทั้งหก คืออายตนะ เกิด-ดับ ก็เข้าสู่ลำดับของวิปัสสนาญาณตั้งแต่นามรูปปริเฉทญาณ เป็นต้นไป จนเห็นการเกิดดับของขันธ์ห้าหรือนามรูป เห็นโทษของสังขาร และเกิดความเบื่อหน่าย จนจิตวางเฉยและน้อมเข้าสู่มรรคผล โดยมีคคญาณและผลญาณ และสุดท้ายพิจารณาทบทวนกิเลสที่ดับแล้ว (ปัจจุเวกชนญาณ) ซึ่งทั้งหมดนี้ทำให้เขาได้บรรลุเป็นพระโสดาบัน

ทั้งหมดนี้ชี้ให้เห็นว่าเพลงธรรมะเป็นสื่อที่มีประสิทธิภาพในการนำไปสู่การเห็นแจ้งในสภาวะธรรม และความหลุดพ้นจากกิเลสด้วยการปฏิบัติอย่างเพียรพยายาม อุตตรมาณพได้ก้าวหน้าผ่านวิปัสสนาญาณต่าง ๆ ตระหนักถึงความไม่เที่ยง ความทุกข์ และอนัตตาของรูปนาม จนกระทั่งบรรลุความหลุดพ้นจากกิเลสในที่สุด

องค์ความรู้ใหม่ที่ได้จากงานวิจัย สามารถสรุปเรื่อง ศึกษาเชิงวิเคราะห์อิทธิพลของเพลงธรรมะสู่การบรรลุธรรมในคัมภีร์ธัมมปัทฏฐกถาเรื่องเอรกปัตตนาคราช คือ Bs-SRME model

ตารางภาพที่ 1 แสดงภาพ Bs-SRME model (ปรับโมเดลเป็น 5 ข้อ)

Bs = Buddhist Song หมายถึง เพลงที่มีเนื้อหาธรรมะเพื่อนำจิตให้เกิดการรู้แจ้งความจริงตามแนวทางของพระพุทธศาสนา ซึ่งมีองค์ประกอบภายในที่ทำให้นำไปสู่การบรรลุธรรม 4 ข้อย่อย คือ

1) S= Satipatthana Base หมายถึง การใส่เนื้อหาธรรมะตามแนวทางสติปัฏฐานหรือแนวพระสูตรเข้าสู่เพลงธรรมะ

2) R= Rhythm of Aesthetic Words หมายถึง การใช้คำคล้องจองสละสลวย มีสำนวนเชิงเปรียบเทียบ อุปมาอุปไมยให้เกิดมโนภาพ

3) M= Melody for Peace หมายถึง การใช้ทำนอง ดนตรีประกอบเพื่อนำจิตให้สงบและกุศลจิต สงบสุข

4) E = Encouraging Realization หมายถึง เราให้เกิดสติ สัมปชัญญะและความเพียรในการเจริญวิปัสสนาขณะฟัง/ตรีกธรรม/ขับร้อง เพื่อให้เห็นประจักษ์คุณ โทษ เกิด-ดับ (ไตรลักษณ์) และปล่อยวางด้วยปัญญาตามลำดับวิปัสสนาญาณ

อภิปรายผล

จากผลการวิจัยตามวัตถุประสงค์และผลที่ได้จากการศึกษาเชิงวิเคราะห์เอกสารในงานวิจัยเรื่อง “ศึกษาเชิงวิเคราะห์หัตถิพลของเพลงธรรมะสู่การบรรลุธรรมในคัมภีร์ธัมมปัทมสูตร กถาเรื่องเอรภัตตนาคราช” สามารถอภิปรายผล และอ้างอิงจากงานวิจัยที่เกี่ยวข้องได้ตามวัตถุประสงค์คือ บทเพลงธรรมะในที่ปรากฏในเรื่องเอรภัตตนาคราชเป็นรูปแบบการแสดงธรรมอย่างหนึ่งโดยพระพุทธเจ้าทรงประพันธ์เพลงและสอนให้อุตตรมาณพใช้ขับ ทรงสอดแทรกหลักธรรมและวิธีการปฏิบัติเข้าไปในเพลงจนทำให้อุตตรมาณพได้บรรลุธรรมเป็นพระอริยบุคคลชั้นโสดาบัน แสดงให้เห็นว่า การฟังเพลงธรรมะหรือขับเพลงธรรมะไม่ได้ขัดขวางต่อการบรรลุธรรมขั้นสูงของพระพุทธศาสนาแต่อาจเป็นอุปสรรคเบื้องต้นสำหรับวินัยของพระสงฆ์ ข้อนี้สอดคล้องกับ จันทน์ ไชยมงคล พบว่า เพลงลูกทุ่งไทย มีการบูรณาการหลักไตรสิกขาเป็นกระบวนการพัฒนาคุณธรรมและความสุขตามระบบศีล สมาธิ และปัญญาได้ (จันทน์ ไชยมงคล, 2561)

การที่บทเพลงในเรื่องเอรภัตตนาคราชนำไปสู่การบรรลุธรรมผ่านการเจริญวิปัสสนาภาวนาซึ่งเป็นผลการวิเคราะห์ของผู้วิจัยว่าต้องผ่านลำดับของการเจริญวิปัสสนาทั้งส่วนที่เป็นมหาสติปัฏฐาน ตามแนวพระสูตร และลำดับวิปัสสนาญาณสอดคล้องกับพระมหาอำนาจ อานน

โท (จันทร์เพ็ญ) พบว่า การศึกษาหลักธรรมที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงแสดงไว้ โดยเฉพาะโพธิปักชยธรรม 37 เป็นหลักธรรมที่นำไปสู่การปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรมโดยเฉพาะ เพื่อให้เหมาะกับจริตนิสัยของแต่ละบุคคล ซึ่งผู้ปฏิบัติธรรมจะถือหลักธรรมหมวดไหนในการปฏิบัติก็สามารถบรรลุธรรมได้เช่นเดียวกัน (พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เพ็ญ), 2542) และการใช้โยนิโสมนสิการ หรือสติพิจารณา เพื่อกำหนดรู้ กาย เวทนา จิต และธรรม ตามความเป็นจริง อันเป็นเหตุปัจจัยให้สติสัมโพชฌงค์ และอริยมรรคสมบุรณ์ จนเกิดปัญญาญาณเห็นแจ้งประจักษ์จิตถึงความเกิดขึ้น ตั้งอยู่ และดับไป หรือความไม่เที่ยง ความทุกข์ และความไม่มีตัวตน และการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา เป็นการปฏิบัติเพื่อการบรรลุธรรม อย่างใดอย่างหนึ่ง ได้แก่ พระโสดาปัตติมรรค พระโสดาปัตติผล พระสกทาคามีมรรค พระ สกทาคามีผล พระอนาคามีมรรค พระอนาคามีผล พระอรหัตตมรรค และพระอรหัตตผล (พระมหาบรรณวัฒน์ ชุตินิธิกุล (ร่มไพรงาม), 2555) แต่ที่แตกต่างกันคือยังไม่มีมีการวิเคราะห์กระบวนการบรรลุธรรมที่ได้รับอิทธิพลจากการฟังและการร้องเพลงขับธรรมะดังนี้ผู้วิจัยได้ค้นพบ ดังนั้นเพลงธรรมที่สอดแทรกหลักธรรมและวิธีการปฏิบัติตามลำดับของวิปัสสนาภาวนาย่อมส่งผลให้เกิดการบรรลุธรรมได้อย่างแน่นอน

สรุป/ข้อเสนอแนะ

ในการศึกษาเรื่อง ศึกษาเชิงวิเคราะห์อิทธิพลของเพลงธรรมะสู่การบรรลุธรรมในคัมภีร์ธัมมปัทมสูตรกล่าวถึงเรื่องเอกราชปัตตนาคราช ผู้วิจัยสรุปได้ว่า ผลการวิจัยพบว่า เรื่องราวเอกราชปัตตนาคราชปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาทั้งเถรวาทและมหายาน บุพพกรรมเก่า เอกราชปัตตนาคราชเคยเป็นพระภิกษุในสมัยพระกัสสปพุทธเจ้า แต่ทำผิดด้วยการยึดใบตะไคร้น้ำจืดขาดและไม่แสดงอาบัติ จึงเกิดเป็นพญานาคชื่อเอกราชปัตตนาคราชได้แต่งเพลงขับธรรมะคาถาให้ธิดาขับร้องบนพังพาน อดตรมาณพได้ฟังธรรมะจากเพลงขับที่พระพุทธเจ้าทรงแต่งเพื่อขับตอบเพลงของนางนาค จึงได้ขับเพลงธรรมะตอบเพลงของธิดานาค ด้วยการตรีกตรองธรรมะได้บรรลุธรรมและเอกราชปัตตนาคราชได้อัตภาพเป็นมาณพไม่ต้องทนทุกข์ในภพนาค หลักธรรมสำคัญคือ ทวาร 6 ได้แก่อายตนะภายใน-นอก ราคะ โหชะ 4 มี กาโมชะ ภวโหชะ ธิฏฐโหชะ และอวิชโหชะ คนพาลคือผู้ที่ทำชั่วตามกิเลส ขาดสติและสัมมาทิฐิ ส่วนบัณฑิตมีความคิด พุติ ทำดี มีปัญญาตามมรรคมงคล 8 โยคะ 4 คือ กาม ภพ ธิฏฐิ อวิชชา คุณค่าวรรณกรรมด้วยคาถาบาลีที่ไพเราะสะท้อนหลักธรรม และส่งเสริมการปฏิบัติธรรม

ข้อเสนอแนะ

ข้อเสนอแนะเชิงนโยบาย

1) จากการวิจัยครั้งนี้พบว่า องค์ความรู้ที่ได้สามารถนำไปเป็นแนวทางในการสอนธรรมะผ่านบทเพลงโดยการแทรกเนื้อหาด้านการเจริญวิปัสสนาภาวนาได้ ซึ่งจะทำให้เยาวชนหรือคนทั่วไปมีความสนใจมากขึ้น จำเพลงธรรมะได้ขึ้นใจ

2) หน่วยงานหรือองค์กรนำแนวทางที่ได้ไปออกแบบหลักสูตรพัฒนาจิตด้วยการนำเพลงข้อธรรมะไปใช้เป็นโครงการ หรือ ร่วมโครงการต่าง ๆ ได้

ข้อเสนอแนะในการนำผลวิจัยไปใช้

1) แนวทางการเจริญวิปัสสนาผ่านบทเพลงธรรมะสามารถนำไปต่อยอดพัฒนาเป็นหลักสูตรในการพัฒนาบุคคล องค์กร ได้

2) นำองค์ความรู้ที่ได้ไปพัฒนาเป็นหลักสูตรหรือวิธีการปฏิบัติให้เกิดประสิทธิภาพและประสิทธิผลให้กับสำนักปฏิบัติธรรม

ข้อเสนอแนะสำหรับการวิจัยครั้งต่อไป

1) ควรศึกษาประเด็นการประพันธ์บทเพลงธรรมะร่วมสมัยเพื่อพัฒนาจิตใจ

2) ควรมีการศึกษาประเมินผลการปฏิบัติธรรมผ่านการใช้เพลงธรรมะสนับสนุนในขณะการปฏิบัติวิปัสสนาภาวนา

3) ศึกษาวิเคราะห์อิทธิพลของเพลงธรรมะที่มีผลต่อสุขภาวะ คลื่นสมองและการหลั่งฮอร์โมนความสุขซึ่งส่งผลต่อการดำเนินชีวิตทางศีลธรรม

เอกสารอ้างอิง

จำนง ไชยมงคล. (2562). พุทธจิตวิทยาการพัฒนาคุณธรรมและความสุขในเพลงลูกทุ่งไทย.

วารสารบัณฑิตศึกษาปริทรรศน์, 15(1), 39-46.

จินตนา ดำรงเลิศ. (2533). วรรณกรรมเพลงลูกทุ่ง. กรุงเทพมหานคร: โรงพิมพ์มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์.

ศิลป์ พีระศรี. (2546). ศิลปะวิชาการ. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิศาสตราจารย์ศิลป์ พีระศรีอนุสรณ์.

พระมหาอำนาจ อานนโท (จันทร์เปล่ง). (2542). การบรรลุธรรมในพระพุทธศาสนาเถรวาท. ในวิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.

- พระมหาวรณวัฒน์ ชูติปัญญา (ร่มไพรงาม). (2555). การศึกษาโยนิโสมนสิการเพื่อการบรรลุธรรมในคัมภีร์พุทธศาสนาเถรวาท. ใน วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.
- วิรุณ ตั้งเจริญ. (2546). สุนทรียศาสตร์เพื่อชีวิต. (พิมพ์ครั้งที่ 2). กรุงเทพมหานคร: สันติศิริ การพิมพ์.
- สุกรี เจริญสุข. (2533). แนววิเคราะห์เพลงพื้นบ้านกับเพลงลูกทุ่งในเส้นทางเพลงลูกทุ่งไทย. กรุงเทพมหานคร: สำนักงานคณะกรรมการวัฒนธรรมแห่งชาติ.